

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. - Київ: Либідь, 2002. - 488 с.

Вийшов з друку підручник "Історичне джерелознавство" для студентів історичних спеціальностей, підготовлений авторським колективом докторів історичних наук, професорів Я.С.Калакури (керівник), І.Н.Войцехівської та Б.І.Корольова, кандидатів історичних наук, доцентів С.Ф.Павленко і М.Г.Палієнко. Вперше побачив світ підручник, в якому системно розглядаються всі типи та види історичних джерел, комплексно висвітлюються найважливіші проблеми теорії й практики історичного джерелознавства.

Як відомо, історичне джерелознавство належить до профільних фундаментальних навчальних дисциплін у підготовці фахівців історичних спеціальностей: істориків, етнологів, археологів, архівознавців. Знання джерел є необхідною умовою формування у студентів широкого наукового світогляду, підготовки їх до науково-дослідницької праці, поглибленого вивчення спеціальних історичних дисциплін. Ще українські історики дорядянського часу М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Іванишев, І.Каманін, М.Грушевський, а також І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Січинський та багато інших у своїх наукових працях надавали першочергового значення виявленню, вивченню, класифікації та публікації історичних джерел.

У другій половині ХХ ст. в Україні сформувалася велика група істориків, для яких джерелознавство стало основним предметом їх наукових зацікавлень. До таких можна віднести М.Варшавчика, А.Санцевича, В.Стрельського, М.Литвиненко, М.Ковальського, О.Мацюка, Л.Махновця, Я.Калакуру та ін. Під різним кутом зору історичні джерела досліджували Ф.Шевченко, В.Замлинський та продовжують досліджувати П.Сохань, В.Наулко, Г.Швидько, М.Котляр, Я.Ісаєвич, ІО.Мицик, В.Підгаєцький, І.Павлюк, Я.Дашкевич, М.Крикун і багато інших. Їх монографії і статті, тематичні джерелознавчі посібники, курси лекцій, методичні матеріали використовуються в навчальному процесі. На перший погляд викладачі джерелознавства університетів України, інших навчальних закладів мають у своєму розпорядженні немало літератури зі свого предмета. Є непогані посібники та інші друковані матеріали з різних аспектів історичного джерелознавства, але вони тематичні - з писемних джерел, з методології чи методики джерелознавства, із спеціальних історичних дисциплін, часто з окремих типів джерел - археологічні, усні, зображальні і т.д. На жаль, все надруковане досі з джерелознавчої ділянки історичної науки не відповідає новим умовам і сучасним навчальним потребам студента-історика, відсутній комплексний підручник з теорії та методики історичного джерелознавства.

Вихід у світ рецензованого видання великою мірою цю проблему розв'язує. За змістом він має дві частини. У першій висвітлюються теорети-

ко-методологічні засади історичного джерелознавства - предмет і завдання дисципліни, її структура, поняття історичного джерела, класифікація джерел, а також методика пошуку, опрацювання і використання їх.

Друга частина "Основні групи джерел з історії України" має також п'ять розділів, присвячених таким типам джерел, як речові, зображальні, усні, лінгвістичні та писемні. Як зазначає Я.С.Калакура, у сучасних умовах зростає роль історичного джерелознавства у розвитку історичної науки та у забезпеченні якісно вищого рівня історичної освіти і підготовки професійних істориків. У висновках сформульовані актуальні завдання подальшої роботи істориків у галузі теорії й методології джерелознавства, методики пошуку і наукової критики нових джерел, збагачення джерельної бази української і світової історичної науки, що повинно служити глибшому осягненню досвіду попередніх поколінь, використанню історичних знань у сучасному націо- і державотворчому процесі.

Багатим є зміст підручника. Розвиток теорії, методології та методики джерелознавства в Україні у першій частині підручника подано на фоні та у порівнянні зі світовою історичною думкою, з увагою до історичних джерел істориків стародавньої Греції, європейського середньовіччя, нових і новітніх часів, зокрема позитивістів, школи "Анналів", постмодерністів, провідних істориків Росії, Польщі. Відзначено вагомий внесок у методологію та методику українського джерелознавства М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Іванишева, М. Гру шевського та інших вітчизняних учених.

Автори відповідально поставилися до формулювання визначень основних понять, категорій і термінів дисципліни. Цілком прийнятними є, зокрема, визначення історичного джерелознавства (с.11), його теорії і практики (с.12), історичного джерела (с.68), видів джерельної інформації (с.80-85), джерельної бази (с.86), класифікації джерел (с.91, 95), типів історичних джерел (с.100), методики джерелознавства (с.118-119) та ін. Аналітичною свіжістю відзначається таблиця "Різновиди класифікації джерел" (с.96-97), в якій типи джерел згруповано за критеріями типології, зокрема за способом кодування й відтворення інформації, за змістом, походженням і за хронологічно-географічною ознакою, хоча групування "за формою" перегукується з класифікацією за способом кодування. Розуміється, не всі визначення є доскональними, наприклад, структура (с. 48), система (с. 49) джерелознавства, які виглядають дещо відірваними від предмету аналізу і можуть бути застосованими чи не до всіх галузей і спеціальних дисциплін.

Заслугує підтримки поважне ставлення авторів до надбань своїх попередників, урахування їх досвіду. І.Н.Войцехівська подала структурну схему джерелознавчих досліджень, запропоновану відомим російським ученим І.Д.Ковальченком, яка передбачала три напрями: теоретико-методологічний, загальноджерелознавчий або ж дисциплінарний та прикладний (с.53-54). Я.С.Калакура навів класифікаційну модель групування історичних джерел, запропоновану свого часу тим же І.Д.Ковальченком, за якою вони діляться на чотири групи: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні (с.94). Б.І.Корольов зазначив, що М.Я.Варшавчик, А.Т.Ніколаєва виділяли п'ять етапів у роботі над джерелами, В.І.Стрельський - шість і т.д. Однак, враховуючи думки і висновки своїх попередників, автори підручника подають власні, здебільшого оригінальні визначення категорій і термінів джерелознавства. У цьому зв'язку правомірною видається класифікація джерел за способом кодування та передачі інформації на шість типів: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові (аудіальні), поведінкові та, за підручником, конвенціональні (с. 101-102). Хоча, думаємо, доречніше було б назвати джерела останнього типу символічними.

Можна солідаризуватися з авторською диференціацією методів джерелознавчих досліджень на загальнонаукові, історичні та джерелознавчі

(с.120), запровадженою Б.І.Корольовим. Він так само узагальнив методику критики історичних джерел, якою керувалися зарубіжні та вітчизняні вчені (с.123-127) Ш.Сеньобос, Ш.-В.Ланглуа, Е.Бернтейм, О.Лаппо-Данилевський, В.Ключевський, О.Шахматов, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Багалій та ін. На основі аналізу наявних методичних прийомів автор подав своє бачення етапів роботи дослідника над джерелами, методики пошуку нових джерел, їх критики і дослідження. При цьому він відсилає студента і читача до найавторитетніших бібліографічних покажчиків, археографічних видань, викладає найважливіші вимоги до наукової критики джерел (с. 140-151).

Зміст другої частини підручника розкривають назви його розділів. Чотири розділи, що стосуються речових, зображальних, усних та лінгвістичних джерел, написала С.Ф.Павленко. Автором розділу "Писемні джерела" є Б.І.Корольов. Розділи про речові та зображальні джерела є розлогіми і цікавими, супроводжуються історичними нарисами про світові грошові системи і монети, українську архітектуру, починаючи від археологічних й античних пам'яток і закінчуючи досягненнями міського будівництва ХХ ст., про розвиток та поширення видів холодної й вогнепальної зброї, про одяг народів світу й українців, про портретний і жанровий живопис, книжкові мініатюри і графіку, про значення фотографій у відображенні історичної дійсності, картографічних матеріалів з минулих століть. Тут же вкраплено сюжет про використання фальсифікованих грошових купюр більшовицькою владою для економічних диверсій проти України і дискредитації українських урядів 1918-1920 рр. в очах народних мас.

Своєрідним історичним нарисом можна назвати розділ "Усні джерела", в якому цікаво розповідається про український фольклор — казки, легенди, перекази, оповіді, замовляння, прислів'я, народні вірші, обрядовий фольклор, голосіння і плачі, ліричні, жартівливі, сатиричні, історичні, чумацькі і бурлацькі пісні, билини, думи з особливим розкриттям походження і змісту останніх, а також про українських кобзарів. У розділі "Лінгвістичні джерела" на фоні загальної характеристики цих джерел виділено антропологічні та топонімічні джерела, а також слова іншомовного походження.

Грунтовним є розділ про писемні джерела. Він відзначається повнотою фактологічного матеріалу, а також стрункою побудовою сюжету, особливо про актові та діловодні документи, періодичну пресу, джерела особового походження.

У розділах про інші типи джерел бракує належної уваги до джерелознавчого акценту речових, зображальних, усних та інших пам'яток. Часом більше розповідається про історію Золотоверхого монастиря св. Михаїла, аніж про те, в якій мірі його архітектура може слугувати джерелом до вивчення історії.

Краще висвітлено інформаційні можливості писемних джерел. Найбільш повно в розділі розглянуто питання поширення російського законодавства в Україні в другій половині ХVІІ і у ХVІІІ ст., діяльність археографічних комісій у Києві та Львові, їх видань, матеріалів економічної статистики, судово-слідчих джерел, періодики, мемуарних свідчень, особливо щоденникового жанру й інших особливостей формування джерельної бази історії в умовах тоталітаризму та на етапі незалежності України.

Розділ написано творчо й оригінально. Дуже цікавим є його ілюстративний матеріал про джерела з історії українського національного руху, про архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ до історії голодомору, про джерельні властивості автобіографій та інші.

Автори підручника відійшли від поширеної свого часу традиції викладу матеріалу, положень і висновків у навчальних виданнях без посилань на історіографічні та первісні джерела. Всі ілюстровані матеріали, теоретичні положення підручника кожного разу підтверджуються посиланнями на попередніх дослідників, публікації джерел, архівні фонди. Це і є позитивною ри-

сою рецензованого навчального видання, що важливо не так для студентів, скільки для дослідників тієї чи іншої історичної теми. У цьому зв'язку слід відзначити корисність поданої бібліографічної й архівної основи у п'ятому розділі другої частини - "Писемні джерела". Автор Б.І.Корольов ніби за руку веде читача від джерела до джерела, запрошує його і самому сягнути глибше у пам'ятки історії. Підручник гарно ілюстровано. Його інформацію вдало доповнює термінологічний словник, корисними є практичні завдання і питання для самоконтролю.

Високо оцінюючи рецензоване видання, слід звернути увагу на деякі його вузькі місця.

Підручник ■- навчальне видання. І під цим кутом зору видаються недовисконаними пропорції обсягів дидактичного матеріалу, співвідношення розділів, присвячених теоретичним проблемам джерелознавства (сі60), неписемним пам'яткам (с.185), писемним джерелам (сі 10). Для кожного є очевидним, що розвиток історіографії базується головним чином на писемних джерелах. І хоча нігілістичне ставлення більшості істориків до інших типів джерел (за винятком археологів, етнологів, істориків архітектури і мистецтва) не повинно заохочуватися, все ж писемні джерела є домінуючими. Рецензент, наприклад, звернув увагу, що навіть науковці Львівського історичного музею, які пишуть про музейні фонди, полюбують більше посилатися на писемні джерела, ніж на речові пам'ятки з тих же фондів (Макарчук Степан. Історичні неписемні джерела. - Львів, 2002. - С.125). Порівняно мала частка обсягу тексту про писемні джерела у підручнику і зумовила те, що деякі вочевидь важливі їх види, як, наприклад, описові твори XVIII — початку XX ст. вітчизняного походження, майже не розглядаються, а описові твори іноземців про Україну лише згадуються. На жаль, неповним, як для підручника, є огляд літописів. Від фрагментарної характеристики давньоруських літописних пам'яток автор розділу перейшов до козацького літописання, зробивши лише згадку про деякі літописи XVI-XVII ст.(с.353). Незаслужено мало уваги приділено значенню матеріалів переписів населення, зокрема російського 1897 р., радянських післявоєнних, польських міжвоєнних.

З навчального погляду не зовсім вдалим є дозування тексту про неписемні види і підвиди джерел. Нумізматиці відведено близько друкованого аркуша, архітектурним пам'яткам ще більше, а розповідь про усні джерела взагалі вийшла далеко за межі їх джерельного значення (с.295- 525). Разом з тим у підручнику бідні відомості про музеї як сховища речових історичних джерел, що дуже контрастує з тим, як висвітлена роль архівних сховищ у зберіганні писемних джерел (с. 133-139). Якщо автори вважали доцільним так заглиблюватися в нумізматику, то чому поминули такою ж увагою геральдику, філігранологію, вексилологію, медальєрику та інші, за визначенням підручника, підлеглі джерелознавству спеціальні історичні дисципліни (с.58-62). Поряд з нумізматикую більше таланило сфрагістиці (с.60-61). Варто було б ширше розкрити значення гідронімів як носіїв історичної інформації (с.340).

Помітним є недостатнє використання у підручнику ілюстрованого матеріалу з історії західноукраїнських земель, зокрема неписемних і писемних джерел. Лише згадано про пресу Західної України, Буковини, Бессарабії та Закарпаття 20-30-х років (с.410), про спогади, присвячені міжвоєнній історії Західної України (с.417).

Виходячи з наведених зауважень, напрошується пропозиція, щоб при підготовці другого видання підручника зробити його з трьох відносно окремих частин: теоретично-методичної, писемних і неписемних джерел.

Хотілося б також, щоб перша частина була легшою для засвоєння студентами. Можливо, предмет і завдання історичного джерелознавства не варто відривати від поняття історичного джерела, рівно ж не відокремлювати структуру науки джерелознавства від класифікації джерел.

На жаль, підручник не позбавлений дрібних фактологічних огріхів. "Літопис Руський" (назва Іпатіївського списку. - *СМ.*) за першу дату має 852 р., а без дат - то від світового потоку, а не з VI ст. (с.83), "Жерел до історії України-Руси" вийшло 11 томів (с.133, 379).

Григоріанський календар в Австрії і в Польщі був запроваджений у 80-х роках XVI ст., а не в XIX ст. (с.145). Невдалою є фраза "джерел, що збереглися" (с.158), бо будь-які результати людської діяльності, що не збереглися бодай у фрагментах, не є джерелами. Неуважним є вживання історико-етнографічних термінів "Поділля", "Галичина" та "Волинь" як однозначних (с.186). Галичина - це історико-політичний субетнонім. У ній знаходиться етнографічне Західне Поділля, також частина етнографічної південно-західної Волині, та, що внаслідок поділу Польщі у 1772 р. підпала під Австрію. Неправильно писати, що на західноукраїнських землях у XIX — на початку XX ст. "впроваджувались форми переважно романського та готичного стилю" (с.218), оскільки перша половина XIX ст. - це час пізнього класицизму, друга - час еклектичного стилю історизму з переважаючим нав'язуванням до так званого неоренесансу, хоч одну будівлю у Львові спорудили з нав'язуванням до неоренесансу (костюл св. Єльжбети); офіційно австро-угорський монарх, видаючи законодавчі акти, іменував себе "кайзер Австрії, апостольський король Угорщини, король Богемії, Далмації, Кроації, Словенії, Галичини, Лодомерії і Іллірії, ерцгерцог Австрії, великий герцог Кракова..." і т.д. (с.362). Матеріали перепису населення 1970 р. опубліковані не в шести, а в семи томах (с.384); некоректно стосовно українського руху в Галичині у 1848 р. називати Головну Руську Раду Головною Українською Радою (с.397); для історика всі види джерел важливі, а через це можна сумніватися, чи правильно писати, що "провідне місце займають періодичні видання" (с.403). "Діло" виходило у Львові аж до 1939 р. (с.406); найкращий твір іноземця про Україну XVII ст. "Опис України" фігурує як "Записки французького інженера Г.Боплана" (с.428). Варто було б згадати гарне видання "Патерика Києво-Печерського" за редакцією Касіяна, здійснене в 1998 р. до 2000-ліття Різдва Христового. Суперечливою є різка інтерпретація жанру "Хроніки" Ф.Софоновича: один раз як літописного твору (с.353), інший - як першої історичної праці (с.432). Двоєким є датування виходу в світ "Синописа" за редакцією чи авторством І.Пзеля 1674 чи 80-ті роки XVII ст., (с.432-433). Звичайно, подібні неточності, на жаль, проскакують і в інших виданнях, однак у навчальній літературі, покликаній закладати знання у студентів, вони є небажаними.

В цілому ж, видання підручника "Історичне джерелознавство" - важлива подія у створенні навчальної літератури для системи історичної освіти України. Він стане дуже корисним і для викладачів, суттєво сприятиме активізації джерелознавчих досліджень. На нашу думку, варто було б провести "круглий стіл" істориків-джерелознавців і на основі виданих у Києві, Львові та Дніпропетровську підручників удосконалити типову програму з історичного джерелознавства для історичних факультетів університетів, окреслити шляхи подальшої співпраці та підвищення джерелознавчої культури істориків.

С. А. Макаруч
(Львів)